

IV.
KÖNYVTÖRTÉNETI
ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban

SZABÓ ANDRÁS

Károlyi Gáspár, akinek nevéhez első teljes bibliafordításunk fűződik, egyike a 16. századi magyar művelődéstörténet legizgalmasabb alakjainak, életének és életművének igazi jelentőségéhez mért feldolgozása azonban, noha az igényt erre már sokan hangoztatták, ma is hiányzik. E hiány okait elemezve nem csekély tudománytörténeti tanulságokhoz is juthatunk, a Károlyi-kutatás ugyanis magán hordja az egyháztörténet- és irodalomtörténet-írás csaknem minden tipikus „gyermekbetegségét”, nehéz feladat elé állítva a kutatót, aki rendet akar teremteni az áladatok, találgatások és mítoszok dzsungelében. Ezt a munkát szeretném most, amennyire lehetséges, elvégezni az eddigi szakirodalom kritikai értékelésével.

A legendák keletkezésének okát először is az adatok szűkösségében és szétszórtságában kell megjelölnünk. Maga Károlyi a *Két könyvön* és a *Biblián* kívül nem jelentetett meg több művet, ezért ebben az esetben a dedikációk és előszavak nem lehetnek támpontok, sőt a vizsolyi *Biblia* előszavának sokatmondó hallgatása a fordítók és patrónusok személyéről egyik fő kiindulópontjává vált az utólagos „adatteremtéseknek”.¹ Sajnos a szemtanúktól és a kortársaktól sem tudunk, meg sokkal többet. Szenci Molnár Albert elárulja a legfőbb pártfogó, Rákóczi Zsigmond nevét,² ugyanakkor azonban Pelei János gönci rektor nevének megemlítésével³ megteremti az első lehetőséget az utólagos félremagyarázásokra.⁴ Még súlyosabb következményekkel járt, hogy a vizsolyi *Biblia* eredeti címét is megváltoztatta. Az 1608-as hanai kiadás címében még ezt olvashatjuk: „Caroli Caspar Előjaro beszédével”,⁵ az 1612-es oppenheimi kiadásban viszont már

1. „minekutána hozzákezdettem volna egynéhány jámbor, tudós atyafiakkal, kik nékem a fordításban segítséggel voltak” — mondja a fordítókról, a patrónusokról viszont szerénységükre hivatkozva hallgat.
2. Szenci Molnár Albert: a hanai Biblia ajánlása, 1608. *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 6. kötet, 467. l.: „az Nagyságos Rákóczi Zsigmondnak és több Tekintetes Uraknak kegyes segedelmekkel ...”
3. Szenci Molnár Albert i. m. 468. l.: „mert előtte állottam egykor, midőn tanácskoznék Pelei Jánossal, az ő Schola mesterével az ő Seniorságához tartozó tanító atyafiaknak egybe gyűjtése felől, közönséges könyörgésre, ez elkezdett dolognak jó előmeneteleiért.”
4. Lásd: Horvát János: *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Bp. 1957. 316. l.
5. RMK. I. 411. Címlap.

ez áll: „Magyar nyelvre fordítatott Caroli Caspar által”.⁶ Ez utóbbi szöveg a bibliakiadásokban egészen a 20. századig öröklődött, elültetve a köztudatban azt a téves nézetet, mely szerint Károlyi egyedül fordított. A kortárs megnyilatkozások közül egyedül még Thuri György gyászversét⁷ vette át a hagyomány, ebben ő is leírja, hogy Rákóczi Zsigmond volt a fő pártfogó — ennek ellenére az ő és a Szenci Molnár híradása az utókorban sokáig süket fülekre talált. Alig száz évvel később Pápai Páriz Ferencnél egy új „adatra” bukkanunk:

„Etsedi Báthori István Ur hogy érté,
Visolyba a' nyomtató-műhelyt viteté,
A Magyar Bibliát innen ki-bővité.”⁸

Pápai Páriz már nem ismerte a valóságos körülményeket, összekapcsolta a vizsolyi *Biblia* kiadását az egyetlen környékbeli református főúrral, akinek pártfogó tevékenységéről a hagyomány tudott. Hogy ezt a jelenséget megmagyarázhatjuk, röviden ki kell térnünk egy olyan történelmi súlyeltolódásra is, mely sokak szemléletét máig befolyásolta. Északkelet-Magyarországot és közelebről a Hegyalja környékét, amely a 16. század második felében vitathatatlanul a helvét irányú reformáció Debrecennel csaknem egyenlő rangú központja volt, (volt nyomdája: Vizsoly, kollégiuma: Sárospatak, s az országban legsűrűbb középfokú iskolahálózata) a 17. század háborús megpróbáltatásai és az ellenreformáció — földrajzi, politikai és gazdasági helyzete folytán — jobban sújtották. Ennek következtében a későbbi századokban visszavetítették erre a korszakra is a „Debrecen-központúságot”. Annál inkább teheték, mert az ismeretek és adatok szétszóródtak, a történelmi emlékezet fonala megszakadt, s a meglevő maradék tudás valós értékelését az említett hibás koncepció megakadályozta. Pápai Páriz téves feltételezését mentheti még az is, hogy a Rákóczi család dicsérete 1702-ben nemigen volt időszerű, a kihalt ecsedi Báthory família emlegetése viszont már senkiben sem kelthetett indulatokat.

A hibás adat hagyományozódásában figyelemre méltó az a „tudathasadás”, amelyet Lampe egyháztörténetében tapasztalhatunk: a könyv közli Thuri György gyászversét,⁹ idézi Szenci Molnártól a hanai *Biblia* ajánlásának egy másik helyét,¹⁰ ugyanakkor eme elsődlegesnek tekinthető forrásokkal szemben egy megnevezetlen „régí kéziratra” hivatkozva állítja, hogy Ecsedi Báthory István és felesége Homonnai Drugeth Fruzsina voltak a *Biblia* kiadásának támogatói. A legenda itt már terebélyesedik: „logikus” miszerint Vizsoly Ecsedi Báthory birtoka volt, sőt már azt is tudni véli, hogy a főúr levelek és követ által hívta ide Mantskovitot.¹¹ A következő lépés a valós és valótlan adatok összeházasítása: Bod Péter szerint „azt tselekedte Gróf Rákóczi, Sigmond ... s' fő képen Etsedi

6. RMK. I. 434. Címlap.

7. RMK. III. 1245. *Delitiae poetarum Hungaricorum ...* Francofurti 1619. 346. l. *Memoriae Casparis Carolini — Epitaphium.*

8. RMK. I. 1653. Pápai Páriz Ferenc: *Életnek képe ...* Kolozsvár 1702.

9. Friedrich Adolf Lampe [Ember Pál]: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Utrecht 1728. 329. l.

10. Lampe [Ember] i. m. 730. l.

11. Lampe [Ember] i. m. i. h.

Báthori István.¹² Ez a megfogalmazás beemeli ugyan a források közé Thurit és Szenci Molnárt, de ezáltal csak világossá válik az az ellentmondás, amely Lampe-Embernél rejtve volt. Bod újabb pártfogókat is említ: Homonnai Drugeth Istvánt, Mágocsy Gáspárt és Bocskay Istvánt,¹³ a három közül az első valószínű, a második telitalálat, az utolsó teljesen valószínűtlen. A módszer itt is nyilvánvaló: az általa ismert korabeli református nagybirtokosokra „tippelt”. Ugyancsak Bodnál tűnik fel az a sajnos ellenőrizhetetlen (vagy csak nem ellenőrzött?) állítás, hogy Károlyi Wittenberg után Strassburgot és a svájci egyetemeket is felkereste.¹⁴

Mindenesetre szomorú tény, hogy a pártfogókkal kapcsolatos téves adat mind a mai napig tartotta magát,¹⁵ noha közben a Rákóczi Zsigmond és Ernő főherceg közötti levélváltás¹⁶ felfedezése nyilvánvalóvá tette, hogy Vizsoly nem Ecsedi Báthoryé, hanem Rákóczié volt. Bod Pétert még senki sem hibáztathatja eljárásáért, nála az adatmentés volt a fő szempont, 19. század végi és 20. századi kutatóink viszont már vétettek, amikor kritikátlanul összeollózták a sokszor ellentmondó híradásokat.

A Károlyi-kutatás vakvágányainak további részletes elemzése értekezésem kereteit már messze túllépné, ezért az alábbiakban csak nagy vonalakban ismertetem a 19–20. századi szakirodalom hiányosságait és figyelemzettetek a valótlán állításokra.

A 19. század második felében irodalmi és történelmi téren egyaránt kedvező változásokat hozott a forrásközlések megszaporodása. Ebben a témában azonban ezek a kedvező változások nem megfelelően érvényesültek, mivel közelekvén 1890 (pár évvel a millenium előtt!) megünnepezték a vizsolyi *Biblia* kiadásának 300 éves évfordulóját. Kétségtelen eredménye volt az évfordulónak az idevonatkozó dokumentumok összegyűjtése, publikálása, elemzése: új életrajzi adalékok bukkantak fel, tisztázódott a név kérdése,¹⁷ s többé kevésbé bizonyítottá vált, illetve bekerült a tudományos köztudatba, hogy többen fordítottak.¹⁸ Ugyanakkor a reprezentatívnek szánt Károlyi [sic!] emlékkönyv több tekintetben elsiette az összegzést, vonatkozik ez elsősorban a benne található életrajzra.¹⁹ Az emlékkönyv legnagyobb érdeme a már említett nyelvi elemzés,²⁰ amely az egyes fordítók szövegrészeit igyekszik elkülöníteni néhány szó nyelvjárási változata alapján — kezdetnek ez nem rossz, folytatása máig sem akadt.²¹ Az évforduló előtti nyitányt Károly Gy.

12. Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. Nagyszeben 1748. 144–145. l.

13. Bod Péter i. m. i. h.

14. Bod Péter: *Magyar Athenás*. H. n. 1766. 131. l.

15. Lásd például: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*. I. k. 578. l. — Ecsedi Báthory István alapos életrajza Vizsolyt is a birtokai közé sorolja, és őt tartja fő pártfogónak.

16. Illéssy János: *Adalék a vizsolyi nyomda XVI. századi történetéhez*. = *Magyar Könyvszemle 1891*. 165–166. l. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1927*. XI. k. 30–31. l.

17. Novák Lajos: *Károlyi Gáspár volt-e Radics Gáspár és Radics volt-e Károlyi?* = *Protestáns Közlöny 1890*. 390–392., 398–399. l.

18. *Károlyi-emlékkönyv*. Szerk. Kenessey Béla. Bp. 1890. 79–181. l.: Csontos József *A vizsolyi Biblia nyelvérol*.

19. H. Kiss Kálmán: *Károlyi Gáspár életrajza. Károlyi-emlékkönyv*. Bp. 1890. 5–45. l.

20. Csontos József i. m.

21. Az egész emlékkönyvről lesújtó, de igaz bírálatot írt Zoványi Jenő: *Protestáns Közlöny 1890*. Illetve: *Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*. Sárospatak 1910. 166–169. l.

Hugónak a *Figyelő*-ben megjelent cikkei jelentik 1874–1875-ben,²² a munka úttörő jellegétől eltekintve egyetlen lábjegyzetbeli utalása érdemel nagyobb figyelmet: „Kéziratban készen van már a vizsolyi Biblia nyelvtörténeti szótára is” — írja,²³ ez a közelebről meg nem határozott mű, ha egyáltalán létezett, azóta sajnos lappang. 1890-et az adatközlések és cikkek később gyorsan apadó hulláma kísérte, közülük Kemény Lajos adatközlései érdemelnek figyelmet a kassai levéltárból. Az eredmények ellenére a most tárgyalt korra, melyet joggal nevezhetünk a Károlyi-kutatás első hullámának, továbbra is jellemző a kritikátlanság a forrásokká előléptetett tekintélyekkel szemben, a felekezeti szűklátókörűség, a kor és a kulturális környezet ismeretének hiánya. Tragikomikus példázat erre a következő eset: a fiatal S. Szabó József, későbbi egyháztörténész, felbuzdulván az évfordulón tréfából hamisított egy levelet, melyet Napragi Demeter írt volna 1591-ben Károlyi Gáspárnak. Elolvasván ezt a *Sárospataki Lapok* egyik szerkesztője, mindenféle megjegyzés nélkül leköszölte a lap 1891-es évfolyamában.²⁴ Noha a levél tartalmából és nyelvéből egyértelműen kitűnik, hogy koholmány — „adat” lett belőle, s azóta hiába cáfolta meg többek között maga a szerző is, nem lehet kiirtani. Szívósságát bizonyítja, hogy a *Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiájának* első kötetébe is bekerült,²⁵ s innen tovább például egy 1980-ban megjelent cikkbe.²⁶ Nemrég megjelent erről egy tanulmány, mely végigkísérve útját talán végleg véget vet áladatunk 90 éves pályafutásának.²⁷

A két világháború közötti évekre esett egy másik évforduló, az 1940-es háromszázötvenedik, ezekben az években az előzőhöz hasonlóan újra megnövekedett a publikációk száma és ismét megjelent egy emlékkönyv.²⁸ A közben eltelt időben az ismereteink is számottevően növekedtek: Iványi Béla megírta Gönc történetét,²⁹ tisztázódott, hogy Rákóczi Zsigmond volt a nyomtatás idejében Vizsoly földesura,³⁰ s még sok más adat napvilágra került. Ekkor jelent meg először új kiadásban a *Két könyv* is.³¹ Iványi Béla azonban levéltári források alapján írt alapos munkájában egy helyen engedményt tett a hagyománynak, s adat híján hamis hivatkozást iktatott be. A bécsi Hof- (ma National-) biblioték 13.382. számú kéziratát „idézve” állítja, hogy Ecsedi Báthory István „ex Germania” hozatott papírt és betűket Vizsolyba.³² Az említett számon és az esetleges sajtóhibát vagy tévedést kizárandó, néhány variációján semmiféle hasonló tartalmú kézirat

22. Károly Gy. Hugó: *A vizsolyi nyomda.* = *Figyelő* 1874. 434–436., 446–448. 1. *Legelső teljes bibliafordításunk története.* = *Figyelő* 1875. 542–545, 554–557., 567–570. 1. 23. *Figyelő* 1875. 556. 1.

24. *Napragi Demeter levele Károlyi Gáspárhoz.* = *Sárospataki Lapok*. 1891. 988–990. 1.

25. *A Magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Bp. 1972. 442. 1.

26. Vásárhelyi Judit: *A győri Székese gyházi Könyvtár possessorai I.* = *Magyar Könyvszemle* 1980. 3. sz. 127–130. 1.

27. Fekete Csaba: *Megkapta-e a vizsolyi Bibliát Napragi Demeter? (Egy koholt okmány hitelesnek meg-megújulása.)* = *Magyar Könyvszemle* 1981. 144–147. 1.

28. *Károlyi Emlékkönyv.* Szerk. Vasady Béla. Bp. 1940.

29. Iványi Béla: *Gönc szabadalmas mezőváros története.* Karcag 1926.

30. Lásd a 16. számú jegyzetet.

31. Caspar Caroli: *Két könyv ...* Kiad. Jablonowsky Piroska. Bp. 1931.

32. Iványi Béla i. m. 116. 1.

nem található.³³ A szakirodalom természetesen Iványira hivatkozva ismételi meg ezt az állítást — így került be többek között a *Régi Magyarország Nyomtatványok* első kötetébe.³⁴ Az említett esetből nyilvánvaló, hogy alapvető szemléleti változás nem következett be ezen a téren századunkban sem, s ebben megerősít a legutóbbi évforduló színvonalasabb termékeinek vizsgálata is, noha némi haladás történt. Megjelent megint a *Két könyv*, de irodalmi szempontból használhatatlan előszóval,³⁵ szerzője, Harsányi András eme teljesítményét az emlékkönyvben is megismételte.³⁶ Megjelent Kathona Géza tanulmánya a *Két könyvről*,³⁷ ez azonban inkább a lutheri-melanchtoni történet szemléletet ismerteti, s nem Károlyi Gáspár művét elemzi, azonkívül szemléletében is sok helyütt kérdéses, — elsősorban az olyan passzusokra gondolok, ahol Károlyiék középkorias történelemfelfogását fölébe helyezi a reneszánsz történetírásnak. Megjelent ekkor a vizsolyi *Biblia* előszava is egy kis füzetben,³⁸ de mindenek fölött a már említett emlékkönyv. A kötet első írásának szerzője S. Szabó József, a címe: Károlyi Gáspár élete. A tanulmány szorgosan összeszedte a Károlyira vonatkozó adatokat, csak éppen azok kritikai vizsgálatát, értékelését nem végezte el — ezért választotta szerzője azt a furcsa módszert, hogy helyhiányra hivatkozva szinte teljesen mellőzte a jegyzeteket. (Meg kell jegyezni: megfelelő forráshivatkozásokkal ellátott Károlyi-életrajz mindmáig nem született!) S. Szabó József írásának másik fő hibája, hogy nem illeszti be eléggé az életrajzot a társadalmi, szellemi és földrajzi környezetbe, „levegőben lóg”, arról árulkozik, hogy szerzője nem végzett alapos részletkutatásokat. Egy dologban viszont ő is letette a voksát: megteremtette a maga áladatát egy elhamarkodott feltételezéssel, miszerint Károlyi Kopácsi István tanítványa lett volna Erdődön és Nagybányán.³⁹ A jóhiszemű kutató, ha csak mellékesen használja fel S. Szabó művét, becsapódik, hisz mindent ellenőrizni senki sem tud. Így járt Botta István is például *Mélius Péter ifjúsága* című egyébként példamutatóan alapos könyvében.⁴⁰ Az emlékkönyv cikkei közül említésre méltók még a vizsolyi *Biblia* forrásait elemző tanulmányok,⁴¹ eredményeik ellenére azonban csak a zűrzavart növelik azzal, hogy nem az egyes fordítók, hanem az egész mű forrásait keresik. Pontosságával egyedül Erdős Károly írása tűnik ki,⁴² mely kísérletet tesz a *Károlyi-Biblia*

33. Segítségéért ezúton mondok köszönetet Németh Istvánnak, az Österreichische Nationalbibliothek Kézirattára munkatársának.

34. *Régi Magyarország Nyomtatványok 1473–1600*. Bp. 1971. 568. l.

35. Károlyi Gáspár: *Két könyv*. Kiad. és bev. Harsányi András. Bp. 1940.

36. Harsányi András: *A Két könyv. Károlyi Emlékkönyv* Bp. 1940. 26–39. l.

37. Kathona Géza: *Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformatori apokalyptika köréből*. Debrecen 1943.

38. Károlyi Gáspár: *A vizsolyi Biblia előjáró beszéde*. Kiad. Borbély László. Bev. Incze Gábor. Bp. 1940.

39. S. Szabó József i. m. *Károlyi Emlékkönyv*. Bp. 1940. 7. l.

40. Botta István: *Mélius Péter ifjúsága*. Bp. 1978. 98. l.

41. Kállay Kálmán: *A vizsolyi Biblia ótestamentomi részének exegetikai értéke*. = *Károlyi Emlékkönyv* Bp. 1940. 59–91. l.

Pongrácz József: *A vizsolyi Biblia újtestamentomi részének exegetikai értéke*. = Uo. 92–111. l.

42. Erdős Kálmán: *Károlyi Gáspár bibliafordításának törzskönyve*. = Uo. 40–58. l.

összes kiadásának regisztrálására, ez már azonban nem tartozik szorosan a témánkhoz.

Az 1940 körül megjelent évfordulós füzetecskék közül egy érdemel említést, Jáky Gyuláé.⁴³ Forráshivatkozást ugyan itt sem találunk, de néhány ponton lényeges dolgokra mutat rá. A fordítók személyével kapcsolatban megemlíti Ceglédi János vizsolyi és Thuri Mátyás abaújszántói prédikátort, s Károlyi Miklóst, Gáspár öccsét sem felejtí ki. Lényeges összefüggésnek látszik az is, hogy észrevétele szerint Mantskovit idehívásában szerepe lehetett Thurzó Eleknek, aki egyszemélyben volt Galgóc és Gönc földesura (noha Göncért csak változó sikerrel pereskedett). Ugyanakkor ő is elfogad egy eddig még nem említett, de igencsak virulens legendát, mely szerint Károlyiek toldaléképületet építettek a vizsolyi templomhoz a példányok raktározására.⁴⁴

Az egész jubileumi irodalmat Sólyom Jenő értékelte 1941-ben — megállapításai máig érvényesek. Néhány áladatot a sok közül megcáfolt, s felsorolta a hiányokat. Lényegében azt állította: semmit sem tudunk. Nyomatékosan felhívta azonkívül a figyelmet arra is (amit a köztudat máig nem vett be), hogy a vizsolyi *Biblia* egy munkaközösség alkotása, Károlyi Gáspár pedig e munkaközösség vezető egyénisége volt.⁴⁵ Ezzel az „adóslevéllel” (ahogyan Sólyom maga nevezte) zárul a Károlyi-kutatás 1945 előtti története. Mielőtt azonban továbblépnénk, még egy dologról említést kell tennünk. 1941 nyarán ugyanis az évforduló hatására a Kassai múzeum négynapos ásatást rendezett Vizsolyban. Az ásatás vezetője, dr. Bálint Alajos régész, az idevonatkozó szakirodalmat egyáltalán nem ismerte, s így a templom körül kereste a nyomda nyomait. Amikor megtalálta a sekrestye alapfalait, örömmel közölte, hogy itt volt a nyomda, hiszen ebben elért egy prés [sic!] és egy szedőszekrény [!]. Tudatlanságára jellemző, hogy szerinte a vizsolyi nyomda csak a *Bibliát* nyomtatta.⁴⁶ Utólag csupán sajnálni tudjuk, hogy egy ilyen régészeti kutatás nem az akkor már ismert dokumentumokra támaszkodott, s így a legkisebb esélye sem volt az ilyen irányú eredményekre. Az ásatás egy év múlva nyilvánosságot is kapott: 1942. május 28-án a Kassai Rádió helyszíni közvetítést adott a vizsolyi református templomból, ahol dr. Bálint Alajos is ismertette „felfedezéseit”.⁴⁷

1945 után új megállapítás egyetlen egy született a témában: felfedeztek egy Károlyi Gáspár nevű tanulót a már múlt században kiadott brassói iskolai anyakönyvben,⁴⁸ nagy a valószínűsége, hogy azonos a bibliafordítóval, az életrajzába ugyanis probléma nélkül beilleszthető az adat. Szöveg-

43. Jáky Gyula: *Károlyi Gáspár és a vizsolyi Biblia*. Bp. 1940.

44. Jáky Gyula i. m. 18. l.

45. Sólyom Jenő: *A vizsolyi Biblia jubileumi irodalmához*. = *Protestáns Szemle* 1941. 257–262. l.

46. Dr. Bálint Alajos régész működési naplója. Kassa 1941. június 29. — A vizsolyi református egyházközség levéltárában.

47. Helyszíni közvetítés szövegkönyve a vizsolyi református templomból. Kassai Rádió 1942. május 28.

48. Bottyán János: *Hol tanult Károlyi Gáspár?* = *Református Egyház* 1976. 12. sz. 274. l. Illetve: Friedrich Schiel: *Matrikel der Kronstädter Gymnasiums vom Jahre 1544*. = *Programm des evangelischen Gymnasiums zu Kronstadt*. 1862/1863. 19–46. l.

kiadás egy volt, 1958-ban jelent meg *Károli Gáspár válogatott munkái* címmel,⁴⁹ benne a bibliafordítás részleteivel is. Ebben joggal kifogásolható a szöveg átírása, s ha jobban belegondolunk, a cím se helyes, hiszen a kötet mások fordításaiból is válogatott — lévén az egész mű nemcsak Károlyi munkája. E könyv egyik bírálatában találkozhatunk azzal az igénnyel is, amely most valósult meg — az eredeti szöveg teljes újrakiadásával.⁵⁰ A kisebb művek közül újra megjelent a vizsolyi *Biblia* előjáró beszéde,⁵¹ s a nagyváradi disputa jegyzőkönyvének részletei, benne Károlyi Gáspár felszólalásaival.⁵² A legnagyobb eredmény a teljes vizsolyi *Biblia* facsimile kiadásának megszületése 1981-ben e sorok írójának rövid kísérőtanulmányával.⁵³

Az újabb összefoglaló munkák szinte törvényszerűen átvették a szakirodalom téves adatait, nemcsak az egyháztörténetiek, hanem az irodalomtörténetiek is. A hatkötetes irodalomtörténet vonatkozó részének írója pedig látván valószínűleg az ellentmondásokat, nem tehetett mást, minthogy kihagyja a problémás részeket.⁵⁴ Más kérdés, hogy az egész kötet arányait tekintve Károlyi Gáspárnak, a vizsolyi *Bibliának*, és a magyar bibliafordítási kísérleteknek általában, véleményem szerint túl kevés hely jutott. A nyomdásztörténet terén előrelépés éppúgy nem sok történt: Fitz József⁵⁵ és Gulyás Pál⁵⁶ e tekintetben egyformán ragaszkodtak a bevett legendákhoz. Az utóbbi szerző írta le például ezt a mondatot 1961-ben: „A munkát kereső könyvnyomtató talán éppen Göncön járt. . .”⁵⁷ Úgy vélem, ehhez nem kell kommentár.

Károlyi Gáspár és a vizsolyi *Biblia* még egy alkalommal nyomatékossabban szóba került az utóbbi években — velük próbálták ledorongolni az 1976 végén megjelent új protestáns bibliafordítást. E téren Páskándi Géza cikke érdemel említést,⁵⁸ akinek szándéka a magyar nyelv és nemzeti hagyományaink védelmében tiszteletre méltó, alapvető tévedés volt viszont ezt valami új és hasznos dologgal szembeállítani. Ez utóbbi példa is figyelmeztető jel lehet: végleg tisztázni kell a vizsolyi *Biblia* és Károlyi Gáspár körüli problémákat, mert ma is élő és indulatokat kavaró kérdésről van szó.

49. *Károli Gáspár válogatott munkái*. Kiad. és utószó: Vargha Balázs. Bp. 1958.

50. Erdős Károly = *Egyháztörténet* 1959. 181—182. l.

51. *A vizsolyi Biblia előjáró beszéde*. Közli: Czegle Imre. *Studia et acta ecclesiastica* 3. Bp. 1973. 517—536. l.

52. *Részletek a váradi disputa jegyzőkönyvéből. Régi Magyar Drámai Emlékek*. Szerk. Kardos Tibor. Bp. 1960. I. k. 678—686. l.

Eredetije: RMNY 286. — 19. századi kiadás: *A nagyváradi disputáció*. Kiad. Nagy Lajos és Simén Domokos. Kolozsvár 1870.

53. *Szent Biblia* . . . Vizsoly 1590. Hasonmás kiadás. Magyar Helikon. Bp. 1981. Szerk. Katona Tamás. A Magyar Helikon vezetője Szántó Tibor.

54. *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 337—339. l.

55. Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története 2. A reformáció korában*. Bp. 1967. 242—251. l.

56. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. OSZK—KMK. Bp. 1961. 1—3. rész. Kézirat gyanánt.

57. Gulyás Pál i. m. 2. rész, 70. l.

58. Páskándi Géza: *A templom romjainál? = Új Tükör* 1977. március 16.

Károlyi Gáspár kora művelt értelmiségijeinek szokása szerint szülővárosáról, Nagykárolyról nevezte el magát, elhagyva többnyire eredeti nevét. Ezt az elhagyott családi nevet az 1569-es nagyváradi hitvita unitárius részről írt jegyzőkönyve őrizte meg, mely Károlyit „Radicz”, illetve „Radiczit” Gáspár néven nevezi.⁵⁹ Emögött tudatos denunció szándékot sejtethetünk, Károlyi megfordult korábban Erdélyben is,⁶⁰ a később antitrinitáriussá lett prédikátorok közül nem egyet személyesen is ismerhette, ezért nem a „tudós”, hanem a „közönséges” nevével nevezik, mint akármelyik tanulatlan embert. Még két helyen találkozunk családi nevével: a pecsétjén a C. R. K. monogrammot találjuk,⁶¹ ami a Casparus Radicsius Karolius rövidítése, s ugyanezek a betűk állnak az 1567. november 17-én Schwendi Lázárhoz írt levél alatt is.⁶² A név délszláv eredetű, a korabeli Magyarországon nem ritka, viselőik is többnyire szerbek, illetve horvátok. Néhány példa: Radycz (Radics), Szapolyai János király rác vezére⁶³ — 1528; Radchith, Marcus és Radich, Joannes a borsmonostori apátság (valószínűleg horvát) jobbágysai⁶⁴ — 1549; Radychyth, Joannes gyulafehérvári „notarius consistorialis”⁶⁵ — 1549. Az eddigi szakirodalom a hosszabb névváltozatra nemigen ügyelt, pedig bizonyos, hogy a rövidebb változat kihagyás vagy elírás következménye. A Radics név ugyanis a Radovan, Radoslav nevek becézője, a Radicsius pedig egyszerűen azt jelenti: Radics fia.⁶⁶ Mindezekből következően a bibliafordító eredeti neve Károlyi Radicsius Gáspár lehetett, családja, illetve legalábbis családjának apai ága, ahonnan a nevét kapta, valószínűleg a török elől menekült északra.

Családi nevével sokkal több bonyodalmat okozott a felvett neve, köztudatunkban ma sem tisztázott helyes írásmódja, noha a tudomány már véglegesnek tekinthetően állást foglalt az általam is használt „ly” mellett. Mint említettem ez a név Nagykároly nevéből származik, ezt a 16. században palatalizált »l’«-nek ejtették, a helyesírásban viszont még ez a változás nem tükröződött.⁶⁷ Maga Károlyi a következő változatokban használta írásban a nevét: Caroli, Carolius, de írták mások Karolinak, Karolynak is. A helyesírás szabályai a 16. században még nem rögződtek, az e korból fennmaradt nevek esetében inkább az eredeti kiejtéshez ragaszkodunk, csak a 19. századtól érvényes kizárólagosan az a szabály, hogy betű szerint ragaszkodni kell a szóban forgó személy saját névhasználatához. Ez esetben azért sem tehetjük ezt, mert Károlyi nem egy, hanem több változatot használt. A más, hasonló nevű korabeli személyeknél névírási probléma fel sem merül:

59. Lásd az 52. számú jegyzetet.

60. Lásd a 48. számú jegyzetet.

61. Fennmaradt a quartanyugtáin, melyek megvannak az Országos Levéltárban. Elfogadható leírása: Novák Lajos i. m.

62. Lampe [Ember] i. m. 175. l. Itt azonban hibás olvasat miatt CRK helyett CPR áll.

63. Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (EtE.) I. k. 364. l.

64. EtE. V. k. 249. l.

65. EtE. V. k. 230. l.

66. Kálmán Béla: *A nevek világa*. 3. kiad. Bp. 1973. 75. l.

67. Ladó János: *Karoli vagy Károlyi Gáspár?* = *Magyar Nyelv* 1964. 363. l.

Károlyi Pétert, Károlyi Boldi Sebestyént írunk, s ugyanígy van ez a Károlyi grófi családnál is, amely a nevét szintén Nagykarolyról kapta. A tények tehát egyértelműek és világosak. Mégis mi az oka, hogy makacsul és kirithatatlanul, újra és újra feltűnik a „Károli” névváltozat?

A legfőbb ok az, hogy a *Biblia* helyesírását az idő múlásával modernizálták, a címlapján álló név írását viszont nem változtatták meg, illetve egyfajta köztes alakban hagyták meg. 1890-ben, a háromszázadik évfordulókör felismerték már, hogy Károlyi a helyes írásmód,⁶⁸ ez áll a bibliafordító ekkor felavatott gönci szobrán is, azonban itt működésbe lépett a korábban már ismertetett mechanizmus: a „Károli” írásmódból hagyomány lett, s a konzervativizmus e hagyományhoz éppúgy ragaszkodott, mint annyi más, sokszor még ma sem megcáfolt (vagy már rég megcáfolt!) egyháztörténeti tévedéshez. Így került az első emlékkönyv címlapjára a „Károli” név. A kérdés tehát eldöntetlen maradt, ezért jelent meg 1930-ban egy újabb cikk a Károlyi alak mellett.⁶⁹ Végeredményben csak egyetlen ember, Erdős Károly próbálta cikkeiben tudományosan is alátámasztani a „Károli” változatot, kevés sikerrel.⁷⁰ Vele szemben Ladó János képviselte a nyelvtudomány álláspontját.⁷¹ A vitára Klaniczay Tibor tett végképp pontot,⁷² fő érvei: a „Károli” hibrid alak, maga Károlyi nem használta, s a helyes kiejtést sem biztosítja, a Károlyi változat legalább megőrzi az eredeti hangalakot.

Ezek után nem lenne más feladatunk, mint közismertté tenni ezt. A köztudatra jellemző, hogy bár a vizsolyi *Biblia* facsimile kiadásában Károlyi Gáspár szerepel, a róla szóló újságcikkek szinte kivétel nélkül Károlit írnak, illetve olyan is előfordul, hogy egy írásban mindkét alak megtalálható.⁷³ Egy „Y” végeredményben nem sokat számít — itt, és a tanulmányomban leírt esetekben elsősorban a jelenség figyelemreméltó: a viszonylag újkeletű, de „ősinek” tűnő hamis hagyomány elhomályosíthatja az igazságot. Tartósan építeni pedig csak az igazságra lehet.

68. Réthy Pál: *Károli Gáspár nevének helyes leírásához és kimondásához.* = *Sárospataki Lapok* 1890. 14–17. l.

69. Kristóf György: *Károlyi vagy Károli?* = *Protestáns Szemle* 1930. 237–241. l.

70. Erdős Károly: *Károli Gáspár nevének helyes írása.* = *Református Szemle* 1957. 112–117. l.
Erdős Károly: *Károli vagy Károlyi Gáspár.* = *Magyar Nyelv* 1965. 209. l.

71. Ladó János i. m.

72. Klaniczay Tibor: *Régi magyar családnevek helyesírása. Hagyományok ébresztése.* Bp. 1976. 264–266. l.

73. *Észak-Magyarország.* 1981. április 16.

IRRUNGEN UND IRRWEGE IN DER FACHLITERATUR ÜBER KÁROLYI GÁSPÁR UND ÜBER DIE BIBEL VON VIZSOLY

A. SZABÓ

Dieses Artikel versucht über Károlyi Gáspár, den Übersetzer der ersten vollständigen, in Druck erschienenen ungarischen Bibel mit der Analyse der Fachliteratur seine Person und seiner Werke ein genaueres Bild zu geben. Diese Analyse ist nötig, weil von dem Anfang des 18. Jahrhunderts bis zu unseren Tagen sehr viele falsche Angaben und Legenden verbreitet sind, die noch von niemanden widerlegt sind, und weil bis heute weder über die Bibel von Vizsoly, noch über das Leben von Károlyi Gáspár eine Publikation mit genauen Quellenanführungen erschienen ist.

Der zweite Teil des Artikels beschäftigt sich mit dem Namen von Károlyi: einerseits wird geklärt, dass sein origineller Familienname „Radicsics“ war, andererseits wird gegen die allgemein benutzte Form „Károli“ Stellung genommen, die die originelle Aussprache nicht treu widerspiegelt, und die auch selbst von dem Bibelübersetzer nicht benutzt war.